

Ларкіна І. В., м.н.с., лабораторія психології політико-правових відносин, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (м. Київ)

ДОВІРА ДО ВЛАДИ ТА ОБРАЗ ДЕРЖАВИ У СПРИЙНЯТТІ СХІДНИХ ТА ЗАХІДНИХ ЄВРОПЕЙЦІВ

Стаття спрямована на виявлення особливостей образу держави у сприйнятті східних та західних європейців. Проаналізовані особливості ставлення до влади та владних інститутів східних та західних європейців. Визначена роль довіри у структурі політико-правової свідомості.

Ключові слова: влада, довіра, ставлення, активність, політико – правова свідомість, громадянська позиція.

Статья направлена на выявление особенностей образа государства в восприятии западных и восточных европейцев. Проанализированы особенности отношения к власти и институтам власти западных и восточных европейцев. Определена роль доверия в структуре политико – правового сознания.

Ключевые слова: власть, доверие, отношение, активность, политико – правовое сознание, гражданская позиция.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності теми. Необхідність здійснити обґрунтований вибір з можливих векторів суспільно-політичного розвитку України в 2013 році, а саме західноєвропейський чи східноєвропейський варіанти політичної та економічної інтеграції, виступили ключовими умовами ситуації розвитку української державності. Різні оцінки, бачення, уявлення та очікування від такого вибору та його наслідків призвели до соціально-політичного вибуху, що перетворився в громадські протистояння та актуалізував потребу самовизначення громадян. Результатом став вибір західноєвропейського вектору розвитку держави. Для подальшої євроінтеграції виникла необхідність узгодження всіх систем організації суспільного життя в Україні щодо європейських стандартів. Відповідно в країні були розпочаті заходи по реформуванню систем організації суспільного життя (економічної, соціальної, правової, політичної, судової і т.д.).

Але чи можна розраховувати на те, що лише виконання вимог зможе забезпечити якісні зміни та стабільний розвиток суспільства і держави? Демократичний розвиток передбачає не тільки зміну політичного устрою держави, а й насамперед дотримання демократичних етичних та моральних цінностей: справедливість, право, власність, гідність та інші. Відмінності у менталітеті відображаються в образі життя громадян. Таким чином стає важливим пошук цих відмінностей і соціально-психологічних чинників розвитку українського суспільства.

Мета статті: показати залежність образу держави від особливостей довіри у представників українського та європейського соціуму.

Виклад основного матеріалу. Інститутом соціології НАН України було здійснено спробу дослідити зміни ціннісно-нормативних орієнтирів життя громадян для розуміння соціальних перетворень, які відбуваються у українському суспільстві. Дослідження відбувалося у 2005 році у рамках загальноєвропейського соціологічного моніторингу "Європейське соціальне дослідження", що здійснюється у 26 країнах Європи під егідою ЄС та його результати було оприлюднено в Україні у 2006 році.

Виявилося, що суттєвими чинниками впливу на розвиток суспільної ситуації є не тільки економічні показники та політичні процеси, а й соціально-психологічні. Результати цього дослідження дали можливість порівняти орієнтації, ставлення, оцінки типові для масової свідомості населення інших країн Європи та України, з'ясувати особливості образно-символічного сприйняття світу у масовій свідомості населення України. Були зафіксовані суттєві відмінності у ставленні українців до організації суспільного життя порівняно із населенням розвинутих європейських країн. Зокрема, було зафіксовано стрімкі переходи від позитиву до негативу, незначна оцінка ролі моральних регуляторів у типовій картині світу сучасного суспільства, показано, що образно-символічні уявлення населення про суспільство мають неусталений характер. При цьому пріоритетною рисою сучасного українця відмічається тенденція

усвідомлення власної відповідальності за долю країни [1].

Отже, в періоди суспільних змін, причинно відбуваються трансформації оцінок, уявлень, особливої поляризації набувають суспільні цінності, настанови, ставлення. Проте парадокс полягає в тому, що реальних змін у настановах, ставленнях та соціальних стереотипах досягнути дуже важко. Актуалізація різноманітних соціальних уявлень проявляється в свою чергу через особливості довіри до влади та владних інститутів, що найчастіше використовуються у різноманітних соціологічних опитуваннях. Саме довіра стає результатом оцінювання ефективності діяльності влади та визначає її легітимність.

В основі цього лежить та обставина, що довіра виступає необхідною умовою щодо запровадження реформ, що трансформують суспільну систему та, забезпечує розвиток демократичного суспільства. Довіра виступає необхідною умовою взаємодії та визначає її тривалість, якість та особливості перебігу. Довіра в поєднанні із симпатіями та антипатіями, за умови наявності чи відсутності спільних цінностей та інтересів, може перетворювати стосунки (дружбу, любов, партнерство). Таким чином, довіра визначає життєвий простір особистості та його особливості, впливаючи на вибір людиною сфери діяльності та оформлення близького оточення. Можна припустити, що якщо би особистість могла бути вільною у виборі об'єкта чи суб'єкта взаємодії, спираючись на наявність довіри або її відсутність, то могла б уникнути необхідності кожен раз будувати нову стратегію поведінки, уникаючи боротьби та вирішення внутрішніх протиріч. Але людина не може бути ізольованою від суспільства, тому об'єктивно вона повинна вступати у взаємодію ризикуючи, а іноді і не маючи довіри до партнера по взаємодії. Прикладом такої «необхідної», «вимушеної» взаємодії можна розглядати стосунки між громадянином і державою, що уособлюється чиновниками, держслужбовцями, працівниками чисельних дозвільних, контролюючих та силових органів. При втраті довіри, коли взаємодія не може бути перерваною, вона набуває інших форм. Зокрема в якості таких форм можна розглядати феномен корупції, складовими якого є недовіра до влади (відсутня

інституціональна довіра) та довіра до іншого (наявність міжособистісної довіри).

Проте, хоча й існують численні фундаментальні дослідження, розробки та реалізації програм, які спрямовані на подолання кризи довіри, актуальність проблеми залишається. З 2001 року, який був оголошений як рік довіри, фахівці різних галузей спрямовують науковий пошук на вирішення проблеми довіри.

За даними щорічної доповіді Edelman Trust Barometer у рамках Всесвітнього економічного форуму у Давосі довіра до влади та владних інститутів по всьому світу досягла історично низької оцінки. Так, станом на 2014 рік, за оцінками громадян, знизилась надійність урядів Франції з 33 до 20%, Італії з 21 до 18%, Іспанії з 19 до 14%, Росії з 29 до 27%, Польщі з 30 до 19%, Ірландії з 32 до 21%, Британії з 47 до 42%, Швеції з 65 до 63%, Нідерландів з 62 до 60%, Гонконгу з 63 до 45%, Сингапуру з 82 до 75%, Китаю з 81 до 76%. Підвищення рейтингу урядів спостерігався у ОАЄ з 73 до 88%, Німеччині з 48 до 49 %. На протязі трьох років серед чотирьох інститутів: некомерційні організації, бізнес, засоби масової комунікації, уряди, останній оцінюють як такий, що найменше викликає довіру[2].

В українському соціумі цей рівень взагалі досяг мінімуму у 2013 році, саме напередодні доленосних подій - «Революції Гідності»[3]. На небезпеку наслідків втрати довіри та перетворення її на недовіру вказував Т. Гоббс, вважаючи недовіру однією з причин «війни всіх проти всіх». Іншими причинами, до речі, він називає суперництво та прагнення до влади[4, с.95].

Доречним буде звернути увагу на думку А. Селігмена, який підкреслює крихкість феномену довіри. Він вважає, що довіра занадто мінлива для того, щоб бути фундаментом, на якому можливо побудувати стійкі структури інтерації [5, с.181].

Закономірно, що криза довіри, яка спостерігається не тільки у суспільствах які розвиваються, а й у розвинених демократичних державах викликала інтерес науковців різних країн та галузей. Результати досліджень втілені в розроблені програми по подоланню кризи довіри, повернення та формування, збереження довіри, які використовуються у всіх сферах життя

особистості та суспільства в цілому (політика, медицина, реклама, тощо).

Довіра набуває цінності саме як соціальний капітал, який дозволяє тримати стабільною ситуацію у період соціальних змін та потрясінь. Саме довіра забезпечує підтримку при проведенні реформ, необхідних для розвитку суспільства. Традиційно, високій рівень корупції, уповільнений розвиток економіки та низький рівень життя у державах пострадянського простору пов'язують з відсутністю довіри або недовірою до влади, вважаючи що довіра може одразу забезпечити стрімкий якісний стрибок у розвитку держави

Цікаво, що криза довіри спостерігається не тільки у державах, які знаходяться у процесі становлення демократії, але й у вже розвинутих демократичних країнах. Науковці своєчасно відреагували на цей виклик сучасності і представили результати досліджень та програм щодо чинників, які руйнують довіру й відновлюють її, викликають та допомагають її зберігати у всіх сферах суспільного життя (політика, право, економіка, медицина, педагогіка, інші). Попри це, проблема кризи довіри залишається актуальною та викликає необхідність подальшого наукового пошуку.

Можна припустити, що на різних етапах розвитку держави та суспільства, з одного боку, та в залежності від ступеня включеності особистості в суспільно-політичні процеси, від міри її громадянського самовизначення з тих чи інших суспільних викликів, з іншого боку, спостерігається криза різних видів довіри: особиста, категоріальна, позиційна, групова, інституційна, комерційна, системна. Можна також припустити, що такого роду залежності мають свої специфічні ознаки (прояви) та характеристики. Це припущення, на нашу думку, може стати предметом спеціальних наукових рефлексій та досліджень.

Хоча слід зазначити, що саме соціально-психологічна сутність довіри дозволяє повніше осмислити способи зв'язку людини зі світом, її активність. Так, на думку В. М'ясищева, розвиток особистості представляє собою процес утворення постійно ускладнюючихся зв'язків з дійсністю та накопичення потенціалу дій та переживань – накопичення досвіду у вигляді накопичення знань, навичок, вмій, ставлень. Згідно цієї думки, дослідження

особистості – це дослідження її змістовних ставлень, які реалізуються у зовнішньому факторі та виражають внутрішній світ особистості [6, с. 149].

Активність як засіб самовираження особистості, організації та регуляції життя, який інтегрує її потреби, здібності, ставлення до життя враховує вимоги з боку суспільства та обставин. Саме через активність структурується за часом та цінностями життєвий простір особистості та спрямовується та проектується діяльність, поведінка та взаємодія. Через активність особистість виражає свою ініціативу, детермінованою потребами, ставленням, відповідальністю [7].

Людина, як соціальна істота постійно включена в системи різноманітних стосунків-ставлень-відношень з найближчим соціальним оточенням, спільнотами, організаційними середовищами, державою, її представниками та інституціями. Відповідно різноманітні середовища, що можуть бути більш чи менш структурованими та організованими впливають на людину, визначаючи особливості її ставлень-стосунків-відношень до соціальної дійсності. З іншого боку, системи ставлень-стосунків, в які включається особистість, визначають особливості розвитку та перебігу соціальної (суспільно-політичної, економічної, психологічної і т.д.) ситуації. У свою чергу це означає, що довіра, яка пронизує всі сфери людських стосунків, визначає й характер зв'язків, що встановлюються та вибудовуються між людиною та державою.

На думку вітчизняного вченого З.Ф. Сіверс психологічним підґрунтям ствердження у державі демократичних та правових стандартів є певний рівень розвитку політико-правової свідомості. Під керівництвом З. Сіверс з 2014 року співробітниками лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України розробляється концепція становлення політико-правової свідомості. Доречно відмітити, що й раніше проводились дослідження політичної та правової свідомості, але вперше було теоретично обґрунтовано поняття «політико-правова свідомість». Підґрунтям для становлення політико – правової свідомості запропоновано вважати політико-правові уявлення особистості та її змістовний

простір, який складають поняття «політика» та «право». Показано, що загальною категорією є «справедливість», а її іманентною характеристикою – довіра [8].

«Політико-правова свідомість - сукупність знань, уявлень про політику і право, їх оцінок та почуттів, ставлень, а також наявність уявлень про сценарії поведінки в політико-правовій сфері. Розгляд політико-правової свідомості через дослідження політико-правових уявлень особистості є психологічною інтерпретацією цього феномена» [9].

Розкриваючи механізм становлення політико-правової свідомості особистості Духневич В. зазначає, що «фактично ставлення–стосунки–відносини–відношення є тим механізмом, що передбачає будь-яку активність суб'єкта» [10, с.46-47] Тобто становлення політико-правової свідомості залежить від наявності значущої ситуації та змісту уявлень у політико-правовій сфері. Самовизначення особистості та вирішення завдань у політико-правовій ситуації, у свою чергу, проявляється через певну громадянську позицію. Таким чином, феномен довіри виступає чинником становлення політико-правової свідомості у різних проявах: від настанови до усвідомленого ставлення, яке відображається у певній громадянській позиції, що обирається та за потреби відстоюється людиною.

У рамках розробки проблематики становлення політико-правової свідомості співробітниками лабораторії було проведено декілька сесій глибинних інтерв'ю. Респондентами були 28 представників молоді, з них 12 – жіночої статі, громадяни та мешканці України, 2 – жіночої статі, громадяни України, які проживають в Італії, 8 - чоловічої статі, громадяни України, які проживають в Україні, 2 – чоловічої статі, громадяни України, які проживають у Німеччині, 2 – чоловічої статі, громадяни Німеччини, які проживають у Німеччині, 2 – чоловічої статі, громадяни Італії, які проживають в Італії.

Серед іншого, респондентам було запропоновано визначити своє ставлення до влади та інститутів влади. Найбільш яскравим проявом, яке характеризує ставлення до інститутів влади є недовіра. Причому таке ставлення – недовіра – ми спостерігали як у відповідях українських

респондентів, так і в відповідях респондентів-іноземців. Цікаво, що у українців, які проживають на Україні ставлення до влади взагалі-то є позитивним. Влада та державні інституції розглядаються як необхідна умова організації суспільного життя. В той же час, оцінки, судження, очікування по відношенню до теперішньої влади емоційно насичені та мають яскраво виражений агресивний характер: *«їх необхідно змінювати доки не прийдуть гідні»*. Побудова взаємин та стосунків з владою вбачається лише у спосіб *«заміни одних на інших, більше гідних, чесних»* і т.д. Інші форми взаємодії взагалі не розглядаються. Можливо в основі таких декларацій щодо зміни влади лежить уявлення про корупцію як особистісну рису політика і заміна на більш гідних вбачається як єдиний спосіб повернути довіру до влади.

Європейці також висловлювали негативне ставлення до влади як такої та наголошували на необхідності пошуку компромісу у взаємодії між громадянином та владою. Щодо оцінок корупції, то вона на думку європейців супроводжує владу як явище, що виникає коли людина отримує владні повноваження. Корупція – це *«те, що спокушає людину, наділену владою»*.

Ще одна відмінність між представниками західної Європи та українцями проявляється в оцінках, судженнях ставленнях та сприйнятті влади, інститутів влади та представників влади. Для європейців представник влади сприймається як функція, для українців – як сама влада.

Розрізняються також критерії, за якими визначається ставлення до влади. Для європейців в основі критеріїв лежать такі цінності суспільного життя як безпека, порядок, соціальна захищеність. Для українців критерії були більш детальними: з одного боку влада повинна забезпечити гідне життя, високий рівень доходів, медичне забезпечення, працевлаштування і т.д. (тобто чітко виражені очікування від того, що влада повинна зробити), з іншого оцінювалась моральна характеристика представників влади, особисте життя, якість та стиль виконання роботи.

Отже, для європейців важливим є дотримання та реалізація певних цінностей, тоді як для українців характерні високі соціальні очікування та суб'єктивно значущими є особистісні риси представників влади. Причому, у українців, які постійно

проживають на території України та за кордоном, критеріїв виявилось більше (забезпечення високого рівня життя, працевлаштування, медичних послуг, освіти, тощо). Українці, які мешкають за кордоном виражали взагалі позитивне ставлення до влади, постійно порівнюючи якість життя в країнах.

Для пошуку можливих відмінностей між європейцями та українцями у способі прийняття рішень, респондентам було запропоновано вирішити завдання (була запропонована абстрактна ситуація) політико-правового змісту. Головними відмінностями виявилась направленість прийняття рішення. Для європейців характерним був пошук оптимального рішення та зважування наслідків прийнятого рішення для інших мешканців, для економічного розвитку країни, для культури та природи у довгостроковій перспективі. Заходи по реалізації прийнятого рішення оцінювались на відповідність чинному законодавству та корегувались з урахуванням можливих правових наслідків. Українці, на протигагу європейцям, при прийнятті рішення орієнтувались на негайну зміну ситуації, спрямовану проти «корумпованих» чиновників незважаючи на прийнятті законні норми. Фактично орієнтація на результат «тут і зараз» виступає умовою, що нівелює цінність законодавчого пошуку виходу з ситуації, відбувається підміна верховенству закону бажанням змінити ситуацію. Можна говорити про наявність настанов, що актуалізуються в ситуаціях незадоволення діями влади: *«потрібно поміняти владу та таким чином змінити злочинні закони»*. Недовіра до органів влади та її представників для українців, фактично, виступає умовою, що знімає правову оцінку можливих рішень та їх наслідків.

Цікавим виявились розбіжності в оцінках та ставленнях респондентів-українців та респондентів-іноземців при розв'язанні запропонованої абстрактної задачі політико-правового змісту. Відмінності виявились у різному сприйманні «держави» та «країни». У європейців склався інтегрований образ: відмічали, що живуть в країні (люди, культура, природа, держава), владі не довіряють, вважають що політико-правові питання вирішуються у політико-правовій площині. У українців образ країни і держави ізольовані. «Країна» - це люди, культура, природа. Тоді як

«держава» (інститути влади, представники влади) – це окремий корумпований механізм, який діє проти людей. Європейці приймали рішення, спрямоване на позитивні зміни для майбутнього, виходячи з інтересів людей, збереження природи та культури, економічного розвитку. Українці вирішували питання «проти держави», як корумпованого механізму (пропонувались крайні заходи проти представників влади: *«вигнати усіх, усіх покарати на площі, усіх змінити»*, висловлювалась вербальна агресія щодо представників влади. Тобто, недовіра до влади в українців емоційно забарвлена та розкривається у ворожому ставленні до влади, представників влади, інститутів влади.

Щодо соціальних очікувань, у іноземців вони представлені у трьох векторах: порядок, соціальна захищеність, безпека. По суті вони являються цінностями та визначають активність особистості у політико-правовому полі. Соціальні ж очікування українців зумовлені уявленнями по те, що *«влада повинна зробити та забезпечити і якщо це не буде зроблено швидко, то можна діяти самому навіть всупереч закону»*. Цікаво, що така картина узгоджується з ідеями Є.Головахи про те, що у періоди соціальних змін знищуються нормативні регулятори соціальної активності, а саме – моральні[11]. А згідно концепції політико-правової свідомості, розробленої З.Сіверс, моральні регулятори у вигляді довіри якраз і входять до структур регуляції політико-правової свідомості.

Відмінною рисою громадян пострадянського простору є заміна політико-правових уявлень на моральні. Таким чином, місце політико-правових регуляторів посідають моральні, які фактично знищуються в періоди криз та суспільних трансформацій. Таким чином, під час серйозних соціальних потрясінь нормативно-правова та моральна регуляція замінюється емоційними та ціннісно-смысловими уявленнями та морально-особистісним ставленням до представників влади.

Висновки. Отже, в сучасних умовах при прийнятті рішень на перший план виходять феномени довіри-недовіри до владних інститутів. Крім того, саме через довіру-недовіру виражається загальне ставлення до влади та владних інститутів. Саме тому, ми переконані, що для осмислення чинників, які спрямовують активність та впливають на

вибір сценаріїв поведінки необхідно розглядати довіру до влади та владних інститутів у більш широкому контексті – як ставлення особистості. При цьому ставлення особистості до влади та владних інститутів визначають характер сприйняття та особливості образу держави та країни.

Для молодих українців характерне заміна нормативно-правового змісту регуляції взаємодії між громадянами та державою на емоційно-оціночний. Більше того в проблемних ситуаціях українці не вдається до

спроб вирішити проблемну ситуацію, а намагаються її замінити. В той час як європейці шукають спільні цінності та на їх основі намагаються будувати свою взаємодію з державою та представниками влади.

Перспективою подальших досліджень можуть стати розробки абстрактних (хоча й максимально наближених до реальності) завдань політико-правового змісту для формування в молоді уявлення про конструктивні стратегії побудови стосунків в системі «громадянин-держава».

Список літератури

1. Образ сучасного українського суспільства в уявленнях населення України. Постанова Президії НАН України № 235 від 13.09.2006 : [Електрон. ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2006/regulations/OpenDocs/060913_235.pdf
2. Цилюрник Д. Власть по всему миру переживает кризис доверия [Електронний ресурс] / Дарья Цилюрник. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ng.ru/world/2014-01-22/8_usa.html
3. Поліщук Н. Рівень довіри громадян до соціальних та державних інститутів [Електронний ресурс] / Назарій Поліщук – Режим доступу до ресурсу: <http://infolight.org.ua/charts/riven-doviri-gromadyan-do-socialnih-ta-derzhavnih-institutiv>.
4. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // Гоббс Т. Сочинения в 2 т.; сост., ред. и авт. примеч. В.В. Соколов; пер. с лат. и англ. – Т. 2. – М., Мысль, 1991. – 731 с.
5. Селигмен А. Проблема доверия / Адам Селигмен ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
6. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М. : МПСИ, 2005. – 158 с.
7. Абульханова-Славская К.А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. — 224 с.
8. Сіверс З.Ф. Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З.Ф. Сіверс // 10 x 20: збірник наукових праць / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Ліра-К, 2014. – с. 96-104.
9. Сіверс З.Ф. До питання концептуалізації поняття «політико-правова свідомість» / З.Ф. Сіверс // Актуальні проблеми юридичної психології : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 25 квіт. 2014 р.) / [ред. кол. : В.В. Черней, М.В. Костицький, О.І. Кудерміна та ін.]. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 287–288.
10. Духневич В.М. Спроба психологічного аналізу механізмів становлення політико-правової свідомості особистості / В. М. Духневич // Юридична психологія. - 2015. - № 1. - С. 43-50. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/urpp_2015_1_6.pdf.
11. Головаха Е.И. Феномен "аморального большинства" в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е.И. Головаха // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. - 2002. - № 6 (62). - С. 20-22. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/291/985/1219/04golovaha-20-22.pdf>

Larkina I. V., Jr. Researcher

TRUST IN THE AUTHORITIES AND THE IMAGE OF THE STATE IN THE PERCEPTION OF EASTERN AND WESTERN EUROPEANS

The article considers the characteristics of the image of the state in the perception of Western and Eastern Europeans. Analyzed the characteristics of the relationship to the government and government institutions of Western and Eastern Europeans. Determined the value of trust in the structure of political - legal consciousness. Analyzed the criteria for the decision in the choice of scripting behavior in problem solving political and legal content. Established the relation between the characteristics and the image of the state of confidence in representatives of Western and Eastern Europe. In the article proposed determination of general factors of regulation interactions between citizens and the state. Proposed the prospect of further research and development tasks for the formation of young people idea about the constructive engagement strategy in the system of «citizen-state».

Keywords: authority, trust, attitude, activity, political - legal consciousness, civic attitude